चार्वाकमते ईश्वरस्वरूपम्

बिप्लबसरकारः

शोधच्छात्रः, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

नवदेहली

प्रबन्धसारः

चार्वाकदर्शने वैदिकदार्शनिकवद् ईश्वरस्य स्वरूपं प्रसिद्धं नास्ति। चार्वाकमते ईश्वरः शरीरादिसंघातरूपः अनित्यश्च भवति। उपर्युक्तानुसारेण चार्वाकसिद्धान्तानुसारं शरीरादिसंघातस्यैवात्मत्वं स्वीकर्तव्यमेव। न हि शरीरादिसंघातादतिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्ति तर्हि परमेश्वरोऽपि शरीरादिसंघातात्मकोऽनित्य एव भविष्यति स च लोकव्यवहारसिद्धो राजैव।

तत्र चार्वाको वक्ति यल्लोकव्यवहारसिद्धाद्राज्ञोऽतिरिक्तो नास्ति कश्चिदीश्वरः। तदाऽयमीश्वरो न्यायदर्शनानुसारं नैव सर्वज्ञानवान् सम्भवति, राज्ञोऽपि शरीरादिसंघातात्मकत्वेनास्माकमिवाल्पज्ञानवत्त्वात्। सर्वविषयिणीच्छाऽपि नेदृशेश्वरे। सर्वविषयिणी कृतिरपि न अत एव। न्यायदर्शने परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वेनोपादानविषयकापरोक्षज्ञानाय सर्वज्ञत्वमावश्यकम्। उपादानविषयकापरोक्षज्ञानाभावे चास्य स्रष्टृत्वमेव न सम्भवति। अत्र च दर्शने न हीश्वरस्य लोकव्यवहारसिद्धस्य राज्ञः स्रष्टृत्वमतो न हि तत्सम्पत्तये सर्वज्ञत्वस्वीकारस्यौचित्यमस्ति। चार्वाकमते परमेश्वरो राजैव। स चास्माकमिवाल्पज्ञः कथमस्य महतः सर्गस्य कर्ता भवितुमर्हति, यतः उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत एव कर्तृत्वस्वीकारात्। राज्ञस्तु सर्गोपादानविषयकं नास्त्यपरोक्षज्ञानं, नास्ति चिकीर्षा, नास्ति च तादृशी कृतिः। अत एव चार्वाकदर्शने ईश्वरः असर्वज्ञः जगतः अकर्ता च भवति।

कुञ्चीशब्दाः - ईश्वरः, व्यभिचारः, महत्, पदार्थः, असर्वज्ञः, राज्ञः चेत्यादयः।

****

चार्वाकदर्शने ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वव्यवस्थापनम् -

नैयायिकाः क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन क्षित्यङ्कुरादिकस्य सकर्तृकत्वं प्रसाध्यानन्तरञ्च क्षित्यादिकर्तृत्वस्यास्मदादिषु नैव सम्भवतीत्यतः परिशेषानुमानेन ईश्वरं साधयन्ति। तथाहि - **"न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः"**[1]। अत्र च कार्यत्वं हेतुत्वेनोपस्थाप्यते। "यत् यत् कार्यम् तत् तत् सकर्तृकम्" इयं व्याप्तिः। किन्त्विदमनुमानं चार्वाको नैव प्रमाणभूतत्वेनाङ्गीकरोति यतो ह्यस्यानुमानस्य न हि प्रत्यक्षमूलकत्वं विद्यते। अस्मिन्ननुमाने "यत् यत् कार्यं तत् तत् सकर्तृकम्" अस्याः व्याप्तेः प्रत्यक्षतः ग्रहणमावश्यकम्। अपि चोत्पन्नप्रतीतिकत्वम् आवश्यकम्। तच्च नास्याः व्याप्तेः। प्रत्यक्षतस्त्वस्याः व्याप्तेः ग्रहणं नैव सम्भाव्यते यतो हि कण्टकतैक्ष्ण्यादिषु कार्यत्वं त्वस्ति, प्रत्यक्षत उपलभ्यते कार्यत्वं परन्तु न हि सकर्तृकत्वं तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धं भवति। तत्र तु कृतिजन्यत्वाभाव एव प्रतीयते प्रत्यक्षतः।[2] अतः कण्टकतैक्ष्ण्यादिषु कार्यत्वस्य हेतोः विद्यमानत्वेऽपि सकर्तृकत्वस्य साध्यस्य सत्त्वं नैव प्रत्यक्षतः गृह्यतेऽतो

[1] न्या. सि. मु. पृ. २१

[2] "अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्" न्या० सू० ४/१/२२

व्यभिचारः स्फुटः। व्यभिचारिणा च हेतुना कुतः साध्यस्यानुमानं कर्तुं शक्यम्? अतो न क्षित्यादिकर्तृतया परमेश्वरोऽलौकिक: साधयितुं शक्यते। भूतेभ्य एव प्राणिसर्गः सञ्जायते, नास्ति कस्यचित् स्रष्टुरपेक्षा सर्गार्थम् । भूतचतुष्टयात्मिका जडा प्रकृतिरेव स्वभावतः सृजति। सर्गस्वभावैषा प्रकृतिः। तथा चोक्तं – **"भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम्"**[3]**।** अभिप्रायस्तु – यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्य एव मूर्त्तयः पाषाणाद्यवयविनः समुत्पद्यन्ते तेषां कर्मासम्भवात् तथा कर्मनिरपेक्षेभ्य एव भूतेभ्यः तस्य शरीरस्योत्पत्तिः सम्भवतीति न तत्र कर्मणां कारणत्वम्। एवञ्च नैयायिकाः ईश्वरः जगन्निमित्तकारणं भवतीति वदन्ति, तदसमीचीनम्। यतः निमित्तकारणं विनैव भावकार्याणामुत्पत्तिः सम्भवति। यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादिकं कार्यं विनैव निमित्तकारणेन स्वत एव दृश्यते तथा कार्यमात्रं शरीरादिकं विनैव निमित्तकारणेन जायते।

अत्र नैयायिकानां प्रश्नो भवति यल्लोके कश्चिदपि जडः पदार्थः स्वत एव कार्यसम्पादने सक्षमो नैव भवति। चेतनाधिष्ठित एव जडपदार्थः कार्यजनने समर्थो भवति।[4] पृथिवीजलतेजोवायवः भूतपदवाच्याः जडाः कथं स्वतः सर्गं सम्पादयितुं शक्ताः भविष्यन्ति, इत्यत्र भूतचतुष्टयानां प्रेरकोऽधिष्ठाताऽवश्यमेव कश्चिच्चेतनोऽपेक्षितः। चार्वाकैरुच्यते अत्र नास्ति किमपि मानम्। कण्टकतैक्ष्ण्यादिकं कञ्चिच्चेतनमधिष्ठातारं विनैव जडेन सञ्जायते। यद् यद् वस्तु यादृशमुपलभ्यते तादृशमेव तद्वस्तु स्वीकार्यम्। किञ्चिद्वस्तुजातं चेतनाधिष्ठितेन जडेन सम्पद्यते, किञ्चिच्चेतनानधिष्ठितेन, जलेनाग्निः शमतामेति, तेजसा च जलं शुष्यति, विभिन्नानि भूतानि एकीभूय जगन्निर्मापयन्ति। गर्भगतस्य भ्रूणस्य हस्तपादोदरादीनामवयवानां निर्माणं स्वाभाविकम्। तत्र चैतन्ययोगोऽपि स्वाभाविकः। कण्टकतैक्ष्ण्यस्य पशुपक्षिणां वैचित्र्यस्य च कः सर्जक: सर्वमेतन्निसर्गादेव सम्पन्नम्। अग्नेरुष्णत्वं स्वभावः, जलस्य शीतलता, वायोः स्पर्शवत्त्वं सर्वमेतत् केन चित्रितम्? न हि केनाप्यतः स्वाभाविकमेवैतत् सम्पन्नं सर्वम्।[5] एतेन ज्ञायते यत् जगतः निमित्तकारणत्वेन ईश्वराङ्गीकारः अनावश्यकः। अपि तु सर्वं कार्यं स्वभावत एव समुत्पद्यते।

पुनश्च जिज्ञासा उदेति यत् स्वभावाद्भवतीत्यस्य क आशयः? किं स्वयमेव स्वस्य कारणमिति, अथवा कारणं विनैवोत्पद्यते? अत्र प्रथमः पक्षो नैव युक्तः, यतः स्वयमेव कारणत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गः। द्वितीयस्यापि पक्षस्य सम्भावना नास्ति यतो हि यदि निमित्तं विना कार्यं सञ्जायते तदा घटस्य समुत्पत्तिर्घटस्य विनाशश्चोभयमप्येकदैव स्याताम्, उभयस्यापि निमित्तनिरपेक्षत्वात्। परन्तु घटस्य समुत्पत्तिविनाशौ नैव युगपज्जायेतेऽतः स्वभावादुत्पद्यत इति सिद्धान्तो नैव युक्तियुक्तः। यतः निमित्तकारणं विना कार्योत्पत्तिर्न सम्भवति, त्वदुक्तस्यानिमित्तस्यापि निमित्तत्वसम्भवात्। तथा चोक्तम् - "अनिमित्तनिमित्तत्वाद् नाऽनिमित्ततः"।

---

[3] न्या.सू. ३/३/६३

[4] अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्यजनकत्वात्। न्या०कु०प्र०स्त० हरिदासी, पृ० ६

[5] अग्निरुष्णः जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः।
केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः॥ बु० च० ९/५०-५२

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

चार्वाकदर्शनस्य स्वभाववादं मनसि निधाय उदयनाचार्यो वक्ति - स्वाभाववादिना "अकस्माद् भवति" इति। इत्यस्य को अभिप्रायः? किम् "कस्माद् भवति" इत्यनेन हेतुनिषेधः क्रियते? उत उत्पत्तिः निषिध्यते? अथवा स्वातिरिक्तहेतुः निषिध्यते? अथवाऽलीकहेतुजन्यत्वं विधीयते? उत स्वभावजन्यत्वं विधीयते? अत्र नास्ति कस्यचिदपि पक्षस्य सम्भवः अवधेर्नियतत्वात्- कार्यस्य कादाचित्कत्वात्।[6]

अभिप्रायस्तु - यदि स्वभाववादिना हेतुर्निषिध्यते तर्हि न तत्सम्भवति यतो हि कारणनाशेनैव कार्यनाशः सञ्जायते। घटोत्पत्तेः कारणस्यैव प्रथमे पक्षे स्वीकारान्न कदापि घटस्य नाशः प्राप्तो भवति अतो घटादेः कादाचित्कत्वं नैव सम्भवति, कारणस्याभावेन कस्य नाशात् कार्यस्य घटादेः नाशो भवेत्। यदि च घटादिकार्याणां नाशार्थं कारणनाशस्यावश्यकता नास्तीत्युच्यते तदा घटोत्पत्तिघटविनाशावुभावपि निर्निमित्तौ स्याताम्। उभयोश्च निमित्तहीनत्वे घटादीनामुत्पत्तिनाशावेकदैव स्याताम्। यदि च स्वभाववादिना चार्वाकेणोत्पत्तिर्निषिध्यते तदाऽपि घटादीनां नियतावधिकत्वं न स्यात्, कादाचित्कत्वं न स्यात् अनुत्पन्नस्य भावस्य विनाशादर्शनात्। यदि स्वभाववादिना स्वातिरिक्तस्य हेतोर्निषेधः क्रियतेऽर्थात् स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः स्वीक्रियते तदाऽपि कादाचित्कत्वं व्याहतं भवति, आत्माश्रयश्चापरो दोषः। अलीकहेतुजन्यत्वस्वीकारे स्वभावजन्यत्वस्वीकारे वा नियतावधिकत्वं कार्यस्य नैव सम्भवति। एषु त्रिष्वपि पक्षेषु वस्तुकारणीभूतस्य स्वस्य, अलीकपदार्थस्य, स्वभावस्य च नाशासम्भवात् नियतावधिकत्वं दुरुपपाद्यम्। अतः स्वभाववादस्याश्रयणं नैव कर्तुं शक्यते।

वस्तुतः चार्वाकीयस्वभाववादस्य नायमाशयो यत् कारणमेव कस्यचित् कार्यस्य नास्ति, न वोत्पत्तिनिषेध एव क्रियते। सांख्यानां प्रकृतिपरिणामवादेन साम्यमाधत्त एष स्वभाववादस्य सिद्धान्तः। हिरियन्नामहोदयः सांख्यदर्शनीयप्रकृतिपरिणामवादः स्वभाववादेन सदृशोऽपि सन् प्रयोजनेन प्रवर्तमानतया भिद्यत इति प्रतिपादयति।[7] षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां गुणरत्नो यथा स्वभाववादसिद्धान्तं प्रतिपादयति। तेनैषा धारणा पुष्टतां प्राप्नोति। तत्र प्रतिपाद्यते- "स्वभाववादिनो ह्येवमाहुः। इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः। सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते। तथाहि- मृदः कुम्भो भवति न पटादिः। तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न घटादिः। एतच्च प्रतिनियतं भवनं न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंटङ्कमाटीकते। तस्मात् सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयम्।"[8] अत्र या युक्तिः प्रदत्ता सैव युक्तिः "शक्तस्य शक्यकरणात्" इति पङ्क्त्या सांख्यदर्शनेऽपि प्रतिपाद्यते।[9] रीत्या चानया स्पष्टमेव प्रतीयते यदयं स्वभाववादः सांख्यदर्शनीयप्रकृति-परिणामवादेन साम्यं धारयति। येषां दृष्टान्तानां चार्वाकैः प्रदर्शनं क्रियते- किण्वादिभ्यो मदशक्तिः, ताम्बूलपूग-चूर्णानां योगाद्रागः। तत्र स्फुटमेतदेव प्रतीयते यदुपादानकारणस्य तु स्वीकारः चार्वाकैः क्रियत एव।

[6] हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः।। न्या० कु० प्र० स्त० का० ५

[7] भा० द० की रूपरेखा, पृ० २७९

[8] षड्दर्शनसमुच्चय गुणरत्न टीका पृ० १३

[9] सां० का० ९

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

उपादानकारणादन्यस्य निमित्तकारणस्यैव स्वीकारो नैव क्रियते अत्र दृष्टान्तेषु किण्वादेः मदशक्तेरुपादानकारणत्वं स्फुटमवगम्यते एवं ताम्बूलपूगचूर्णानामप्युपादानकारणत्वं स्फुटमवगम्यते। सांख्यदर्शने प्रकृतिरेवोपादानकारणं यथा दुग्धमेव दधिरूपेण परिणमते तथैव प्रकृतिरेव "महत्" रूपेण परिणमते, महच्चाहङ्काररूपेण, अहङ्कारश्च पञ्चतन्मात्रेषु एकादशस्विन्द्रियेषु, पञ्चतन्मात्राणि च पञ्चमहाभूतेषु परिणमन्ते।[10] तथैव चार्वाकदर्शने पृथिव्यप्तेजोवाय्वाख्यानि चत्वारि तत्त्वान्येव परिणमन्ते चेतनावस्थां च प्राप्नुवन्ति। ताम्बूलपूगचूर्णानां योगाद्रागोत्पत्तिर्यथा स्वाभाविकी तथैव पृथिव्यप्तेजोवायुभ्यः चैतन्योत्पत्तिः सर्गोत्पत्तिश्च स्वाभाविकी। एषश्चार्वाकदर्शनीयः परिणामवाद एव स्वभाववादपदेन व्यपदिश्यते। सांख्यदर्शनीयपरिणामवादादत्र चार्वाकदर्शनीयपरिणामवादे (स्वभाववादे) अन्तरमेतावेदव यत् सांख्यदर्शने प्रकृतिः प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्ततेऽत्र च भूतचतुष्टयात्मिका प्रकृतिः प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तते। अपरञ्चान्तरमेतदस्ति यत् सांख्यदर्शने जडायाः प्रकृतेः सञ्जातः सर्गोऽपि जड एव भवति, चार्वाकदर्शनानुसारन्तु पृथिव्यप्तेजोवायुसमष्ट्यात्मिकायाः प्रकृतेः सञ्जातः सर्गो जडोऽपि भवति, चेतनोऽपि भवति। वस्तुतः चार्वाकदर्शने नास्ति काचिद्विभाजनरेखा यदिदं चेतनं यदिदमचेतनम्। सर्वमपि भूतजातमवस्थावशात् "जड" इत्युच्यतेऽवस्थावशाच्चेतन इति।

अत्र चार्वाकेन प्रष्टुं शक्यते यज्जडात् चेतनोत्पत्तिः कथं सम्भवति? परन्तु चार्वाकस्यात्र नास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः जड एव पदार्थः चेतनोऽपि सञ्जायते यथा हरितवर्णस्य ताम्बूलस्य, श्वेतवर्णस्य चूर्णस्य, कपिशवर्णस्य पूगस्य च कस्यचिदपि स्वात्मनि नास्ति रक्तता परन्तु समेषामेतेषां योगाद्रक्तताया उत्पत्तिर्भवति नास्त्यत्राश्चर्यं किञ्चित्, तथैव पृथिव्यादीनां चतुर्णां भूतानां योगाच्चैतन्यमपि जायते जडेप्यस्फुटं चैतन्यं विद्यत एवावस्थावशाच्च स्फुटीभवति।

"अकस्मादेव भवति" अस्यायमेवाभिप्रायोऽस्ति यत्किञ्चिन्निमित्तकारणमुपादानकारणातिरिक्तं न हि भवति किञ्चित् कार्यम् प्रति। केवलेनोपादानकारणेनैव निर्वाहसम्भवात् भूतचतुष्टयात्मिका प्रकृतिः सर्गस्योपादानकारणीभूता विद्यते चार्वाकदर्शनानुसारतः। तत्र नास्ति किञ्चिन्निमित्तकारणम्।[11] किमर्थं चैषा भूतचतुष्टयात्मिका प्रकृतिः सृजत्येतज्जगत्? अत्रोच्यते स्वभाव एवैष प्रकृतेः नहि विद्यते किञ्चित् प्रयोजनम् प्रकृतेरचेतनत्वात्। इदमेवोत्तरं प्रदीयते चार्वाकेण यत् पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्वभावत एव सर्गं विदधति, प्रवृत्तिस्वभावकानि चत्वारि भूतानि। अतः पृथिव्यप्तेजोवायुभ्य एव भूतेभ्यः सर्गसम्भवे काऽऽवश्यकता कर्तुरीश्वरस्य? चित्रविचित्रस्वभावा भूतचतुष्टयात्मिका प्रकृतिरेव चित्रविचित्रस्वरूपात्मकं जगदिदं सृजति। अर्थात् पाषाणानाम् उपादानकारणं निमित्तकारणरहितमेव दृष्टमिति शरीरसर्गोऽपि निर्निमित्त एव। अत ईश्वरस्य अकारणत्वं सिद्धमेव।

---

[10] सां० का० २२

[11] अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कस्मात्? कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्। कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्वतधातूनां चित्रता, ग्राव्णां श्लक्ष्णता, निर्निमित्तं च उपादानवच्च दृष्टं तथा शरीरादिसर्गोऽपीति। न्या० भा० सू० ४/१/२२

आक्षेपान्तरं दर्शयति चार्वाकः। परमेश्वरो जगतः कर्ता चेत् तदाऽस्य शरीरित्वमावश्यकं भवति। यतो हि लोके यस्य कार्यस्य कस्यचिदपि कर्ता समुपलभ्यते स सर्वोऽपि शरीरवानेवोपलभ्यते । नैयायिकः अशरीरिणमीश्वरं क्षित्यादिकर्तृतयाङ्गीकरोति। अत्र चार्वाको वक्तुं शक्नोति यत् यथाऽशरीरिणमीश्वरं भवान् क्षित्यादिकर्तृतया स्वीकुर्वन् दृष्टमतिक्रामति तथैवास्माभिरपि जडस्य कर्तृत्वं स्वीकर्तुं शक्यत उभयत्रापि दृष्टातिक्रमः सम एव। चार्वाकमते तु दृष्टातिक्रमोऽपि नास्ति चार्वाकसिद्धान्तानुसारेण। अपि चेतनस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनानुसारिणी भवति। न हि न्यायाभिमतस्येश्वरस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भवति सर्गे। स्वार्थं प्रवृत्तिरिति पक्षे परमेश्वरत्वं हास्यतीश्वरः। जीवानां स्वार्थमेव प्रवृत्तिर्भवति परमेश्वरोऽपि स्वार्थं प्रवर्तमानः जीवकोटावायाति। परार्थं प्रवर्तमानः कुतः दुःखबहुलमेतज्जगत् सृजति ? यदि च परमेश्वरस्य स्वभाव एव सर्जनं तर्हि किं कृतं भूतचतुष्टयात्मिकया प्रकृत्या? तयैवेदं जगत् सृज्यते, तस्या अपि जगत्सर्गः स्वभाव इति कथं नैव स्वीक्रियते। अतः जगत्कर्तृतया नैव परमेश्वरः सिद्ध्यतीति। जगतः कर्ता न ईश्वरः इति चार्वाकाणां सिद्धान्तः इति शम्।

सहायकग्रन्थसूची

- गौतमः । (१९८५) । *न्यायदर्शनम्* । मुन्शिलाल प्रब्लिशर्स ।
- भट्टः, जयन्तः । (१९४८) । *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। वीरराघवाचार्यः (सम्पा.) । तिरुपति ।
- भट्टः, जयन्तः । (१९३६) । *न्यायमञ्जरिः* । गुप्तः, जयकृष्णदासहरिदासः (प्रका.) । चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।
- वात्सायनः । (१९९८)। *न्यायभाष्यम्* । शास्त्री, द्वारिकादासः (सम्पा.)। वाराणसी : बौद्धभारतीग्रन्थमाला।
- सायणमाधवाचार्यः । (१९८२) । *सर्वदर्शनसंग्रहः*। त्रम्बाकाचार्यः (सम्पा.) । पुना : भण्डार्कर-प्राच्य-संशोधनमन्दिरम् ।
- ईश्वरकृष्णः। (१९७०)। *साङ्ख्यकारिका* । त्रिपाठी, रमाशङ्करः (सम्पा.)। त्रिपाठी, बालकृष्णः (प्रका.)। वाराणसी ।
- (१९६३)। *भारतीय दर्शन की रूपरेखा* । सिन्हा, हरेन्द्रप्रसादः (सम्पा.)। मोतीलाल वाराणसीदास।
- (२०२३)। *नवचार्वाककारिकावली* । मिश्रः, सच्चिदानन्दः (सम्पा.) । दिल्ली : भारतीय दार्शनिक अनुसन्धान परिषद्।
- हरिभद्रसुरिः । (१९९७) । *षड्दर्शनसमुच्चयः* । जैनः, महेन्द्रकुमारः (सम्पा.)। भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन।